

УДК 159.922.8

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ «ОБДАРОВАНІСТЬ»

Греса Н.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стимулювання розвитку відповідальності особистості в юнацькому віці є актуальним і безперечно доцільним, унаслідок вирішальної ролі особистісного і професійного самовизначення для всієї подальшої життєдіяльності людини. У статті проаналізовано особливості локусу контролю та відповідальності старшокласників загальноосвітньої школи і школи-інтернату «Обдарованість».

Ключові слова: особистість, відповідальність, юнацький вік, локус контролю, інтернальність, екстернальність.

Стимулирование развития ответственности личности в юношеском возрасте является актуальным и бесспорно целесообразным, вследствие решающей роли личностного и профессионального самоопределения для всей дальнейшей жизнедеятельности человека. В статье проанализированы особенности локуса контроля и ответственности старшеклассников общеобразовательной школы и школы-интерната «Одаренность».

Ключевые слова: личность, ответственность, юношеский возраст, локус контроля, интернальность, экстернальность.

Hresa N. V. SPECIAL ASPECTS OF SENIOR STUDENTS RESPONSIBILITY OF BOARDING SCHOOL "OBDAROVANIST"

Stimulating the development of liability of a person in youth age is relevant and useful, undoubtedly due to the crucial role of personal and professional self-determination for all future human life. The article analyzes the features of locus control and responsibility of senior pupils of secondary schools and boarding schools-"Obdarovanist".

Key words: identity, responsibility, youth age, locus of control, internal, eksternal.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство ставить нові горизонти розвитку особистості – особистості, яка розкриває всю повноту власного потенціалу; сповідує свободу вибору, не порушує меж іншої людини; вміє створювати стосунки, сповнені близькістю та глибиною. Саме таку особистість можна назвати відповідальною, що найважливіше – не тільки за себе, а й за інших – і ця відповідальність не нав'язана ззовні, а є фундаментальною особистісною характеристикою. Саме відповідальність є тією психологічною якістю, наявність якої позитивно виявляється в регуляції діяльності і є ознакою зрілості особистості. Відповідальність – це передусім усвідомлення особистістю власної необхідності, обов'язків і розумне їх виконання [1].

Юність – це такий віковий період розвитку людини, який пов'язано з підготовкою молоді до майбутнього дорослого, трудового життя. Проблема самоактуалізації особистості в юнацькому віці набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що цей вік є тільки початком становлення дорослішання, початком прийняття відповідальності за своє майбутнє життя, а також характеризується відсутністю напрацьованого, пережитого й вистражданого влас-

ного досвіду, що ускладнює їх орієнтацію в соціальній дійсності, саморегуляцію ними своєї поведінки у відповідь на умови соціального середовища та дії, реакції інших людей, що постійно змінюються.

Проблема відповідальності особи за своє майбутнє, будучи однією із центральних проблем психології, в умовах різких кризових змін у нашому суспільстві звучить усе більш актуально. У цій обстановці процес дорослішання молоді, і без того складний, пов'язаний із низкою відомих труднощів особового плану, протікає ще більш напружено. Конкурентоспроможність зростаючої особистості в умовах непередбачуваності й різноманіття сучасного життя забезпечує не лише високий рівень інтелектуальної підготовленості, інформаційній компетентності, володіння певним набором соціальних компетенцій, а й усвідомлення себе як автора свого життя, а отже, уміння направляти, ініціювати її самому, створювати умови для свого розвитку, тобто здатність бути її суб'єктом. У зв'язку з цим загострюється проблема виявлення й особових детермінант, що сприяють становленню відповідального ставлення до планування, і досягнення свого майбутнього вже в старшому підлітковому віці [6]. У сучасній психо-

логічній науці є низка відносно самостійних напрямів у вивченні відповідальності: відповідальність як моральна категорія (Л. Кольберґ, Ж. Піаже, Ж.-П. Сатир, Х. Хекхаузен та ін.), співвідношення свободи й відповідальності (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлинський, О.Ф. Плахотний, К. Роджерс та ін.), системний підхід до вивчення відповідальності (А.І. Крупнов, В.П. Прядеїн та ін.), відповідальність із позицій каузальної атрибуції (В.С. Агеев, К.К. Муздибаєв, Ф. Хайдер та ін.), співвідношення соціальної й особистісної відповідальності (А. Адлер, Р. Мей, В.А. Розанова, В.Г. Сахарова, О.Г. Спіркін та ін.), становлення й виховання відповідальності (З.Н. Борисова, М.В. Борцова, В.С. Мухіна та ін.) [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідальність – одна з базових морально-вольових властивостей особистості, яка, на думку багатьох учених, є вищою особистісною освітою, складним феноменом, що характеризує особистісну й соціальну зрілість людини. Для формування особистісної відповідальності та вольової сфери особистості загалом особливе значення має підлітковий вік, упродовж якого виникають ідеальні зразки поведінки, створюється моральна основа, що дає людині змогу самій управляти своєю поведінкою та розвитком. Стимулювання розвитку відповідальності особистості саме в юності видається украй актуальним і, безперечно, доцільним унаслідок вирішальної ролі особистісного та професійного самовизначення для всієї подальшої життєдіяльності людини.

Проблема відповідальності була предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлинський, М.М. Бахтін, Г.С. Костюк, Т.М. Титаренко, О.М. Леонтьєв, К.К. Муздибаєв, М.В. Савчин, В.А. Роменець, Дж. Роттер, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Нойман, Е. Фромм, Ф. Перлз, К. Юнг та ін.).

Увага дослідників проблеми відповідальності зосереджувалася, зокрема, на вивченні її структурних складників (С.В. Баранова, М.В. Савчин, Л.П. Татомир), критеріїв і показників (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Дементій, М.В. Савчин, Л.П. Татомир, Г.П. Татаурова), вікових особливостей розвитку (Ю.А. Алексеева, І.Д. Бех, І.С. Булах, М.Й. Боришевський, В.М. Горовенко, В.І. Ігнатовський, А.М. Омаров, В.М. Оржеховська, І.Г. Тимошук), специфіки становлення в різних видах діяльності (С.Ф. Анісімова, В.П. Бех, Б.С. Волков, С.І. Дмитрієва, К.К. Муздибаєв, О.Ф. Плахотний, М.С. Солодка та ін.).

У психології, крім розрізнених, наявні й досить систематизовані дослідження відповідальності, запропоновані В.П. Прядеїним [8], який установив компонентний склад відповідальності, що найчастіше зустрічався в роботах різних дослідників: динамічний, емоційний, мотиваційний, результативний, регулятивний і когнітивний компоненти.

У роботах А.І. Крупнова та В.П. Прядеїна результативний компонент розглядається в предметній і суб'єктній сферах. Результативна предметність пов'язана з результативністю суб'єкта у зв'язку з виконанням колективних дій. Суб'єктна результативність пов'язана із завершенням відповідальних дій у зв'язку з особистою необхідністю, власним благополуччям [7].

Зважаючи на те, що найкраще відповідальність простежується саме в діяльності суб'єкта, її досліджують у динамічному контексті (А.Г. Нудельман, В.М. Шуренков та ін.) [10]. В.П. Прядеїним динамічний компонент розглядався за параметрами ергічності й аергічності. При цьому динамічна ергічність характеризується самостійним, без додаткового контролю виконанням важких і відповідальних дій, тобто поведінковою активністю. Динамічна аергічність виявляє себе в нерішучості й необов'язковості суб'єкта, відмові від реалізації відповідальних завдань [8].

Емоційний компонент виражається в переживанні людиною почуття відповідальності, боргу та совісті (А.В. Філіпов, В.К. Ліпінський). Почуття відповідальності виражається в таких емоційних станах, як турботливість, старання, заклопотаність [4]. В.П. Прядеїн розглядав емоційний компонент за параметрами стеничності – наявності позитивних емоцій під час виконання відповідальних дій; астенічності – вираженості негативних емоцій під час реалізації відповідальної справи [8].

Регулятивний компонент зазвичай пов'язують з інтернальним та екстернальним самоконтролем і розглядають із позиції локусу контролю (К.К. Муздибаєв, К.О. Кузнецова, Н.А. Мінкіна, В.Ф. Сафін та ін.) [4, с. 7]. У дослідженнях А.І. Крупнова й В.П. Прядеїна регулятивний компонент розглядається з позицій інтернальності та екстернальності суб'єкта. Регулятивна інтернальність виявляється в самостійності, самокритичності й незалежності під час виконання відповідальних дій, у здатності особи брати на себе відповідальність. Регуляторна екстернальність характеризується з позиції перекладання відповідальності на інших людей та обставини [8].

Когнітивний компонент характеризується співвідношенням загальних знань

про сутність відповідальності й уявлень про конкретні норми відповідальної поведінки (Т.Н. Смірнова) [2]. В.П. Прядеїн відзначив важливість розрізнення понять – когнітивне осмислення та обізнаність. Когнітивне осмислення визначає глибоке розуміння самої сутності відповідальності. Когнітивна обізнаність характеризується поверхневим розумінням відповідальності [8].

Мотиваційний компонент відповідальності особистості, як стверджує В.Г. Агеєв, залежить від сфери відображеної в мотивації дійсності, тобто від принципів можливостей адекватно відобразити дійсність [10]. На думку В.П. Прядеїна, мотиваційний компонент може розглядатися з позиції соціоцентричності й егоцентричності. Під соціоцентричною мотивацією розуміють соціально значущу мотивацію, що реалізується у виконанні відповідальних дій через бажання бути серед людей, займати своє місце в колективі. Егоцентрична мотивація розглядається з позиції особисто значущої мотивації, що виявляється в бажанні повернути до себе увагу, отримати винагороду, уникнути особистих труднощів [7].

Крім того, на думку Т.Ю. Ушакової, під час вивчення особливостей структури відповідальності доцільним є виділення морального та нормативного компонентів, де моральний компонент – це власні моральні норми, що спонукають до відповідальності, а нормативний – норми суспільства, що спонукають до відповідальності [10, с. 191].

У сучасному суспільстві натеper підвищуються вимоги до таких властивостей особистості, як активність, самостійність, відповідальність. Тому в умовах переоцінки цінностей і зміни соціальних ідеалів проблема виховання відповідальності старшокласників стає однією з пріоритетних. Нові соціальні умови вимагають особистісної відповідальності людини, яка вміє самостійно приймати рішення й відповідати за свій вибір.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження – дослідити особливості відповідальності старшокласників школи-інтернат «Обдарованість».

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні відповідальності брали участь старшокласники обласної спеціалізованої школи-інтернат II–III ступенів «Обдарованість» Харківської обласної ради та загальноосвітньої школи № 93 м. Харкова. Загалом 41 особа: хлопці та дівчата 11 класів у віці 16–17 років. Як відомо, модель особистості Дж. Ротера припускає, що деякі індивіди виявляють у поведінці яскраво виражені зовнішні (інтернальні) і внутрішні

(екстернальні) стратегії атрибуції; інші ж дотримуються проміжних позицій. Відповідно до того, яку позицію займає індивід на континуумі інтернальності-екстернальності, йому приписується певне значення локусу контролю. Тобто локус контролю особистості – це схильність людини бачити джерело управління своїм життям переважно або в зовнішньому середовищі, або в самому собі. Виділяють два види локусу контролю: інтернальний і екстернальний [3, с. 34–35].

Дослідження, проведені А.О. Реаном, указують, що за типом локусу контролю – інтернальності або екстернальності – можна судити про ступінь схильності підлітків до обману і здійснення аморальних поступків [9, с. 31]. Також можна припустити, що локус контролю має регулювальний вплив на багато аспектів поведінки людини, відіграючи важливу роль у формуванні міжособистісних відносин, у способі вирішення особистісних кризових ситуацій, умінні самостійно приймати рішення й відповідати за свій вибір.

Для вивчення психологічних особливостей локусу контролю у старшокласників нами була обрана модифікована Є.Г. Ксенофонтовою методика «Рівень суб'єктивного контролю». Результати аналізу психологічних особливостей локусу контролю старшокласників подано в таблиці 1.

З таблиці 1 видно, що в старшокласників школи-інтернату «Обдарованість» середні показники за шкалою «схильність до самообвинувачення» мають позитивне значення та є вірогідно вищими, ніж у групі школярів загальноосвітньої школи ($1,36 \pm 0,33$ та $0,32 \pm 0,37$ при $p \leq 0,05$).

Це свідчить про те, що старшокласники школи-інтернату вважають, що причина їхніх невдач – вони самі, а причина їхніх досягнень – хтось інший: «це випадково», «мені допомогли» тощо. Аналіз отриманих результатів середніх показників інтернальності старшокласників у сфері сімейних відносин доводить наявність зниження інтернальності в групі школярів школи-інтернату «Обдарованість», причому між показниками розбіжності вірогідні ($5,21 \pm 0,46$ та $3,77 \pm 0,16$ при $p \leq 0,01$) (таблиця 1).

Тобто старшокласники загальноосвітньої школи вважають себе більш відповідальними за події в сімейному житті, а досліджувані старшокласники школи-інтернату вважають не себе, а своїх партнерів відповідальними за значущі події й ситуації в сімейному житті.

Аналіз отриманих результатів щодо інтернальності в запереченні активності доводить наявність статистично вірогідно-

го зниження інтернальності в групі старшокласників школи-інтернату «Обдарованість» ($8,99 \pm 6,0$ та $3,36 \pm 0,55$ при $p \leq 0,001$), причому між середніми показниками інтернальності у сфері заперечення активності за субшкалою «готовність до діяльності», яка пов'язана з подоланням труднощів ($4,16 \pm 0,56$ та $1,82 \pm 0,19$ при $p \leq 0,001$), більше властива старшокласникам загальноосвітньої школи, а готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї ($7,59 \pm 0,11$ і $5,79 \pm 0,49$ при $p \leq 0,001$) – старшокласникам школи-інтернату, розбіжності вірогідні.

Отже, старшокласники школи-інтернату «Обдарованість» більше вірять у власні сили, які дають їм можливість впливати на своє життя, і готові до самостійного планування, здійснення діяльності й відповідальності за неї. А старшокласники загальноосвітньої школи пояснюють свою слабку активність законами всесвіту та не намагаються щось змінювати у своєму житті,

їм властива слабка здатність здійснення діяльності й відповідальності за неї, але вони готові долати труднощі в діяльності.

У старшокласників школи-інтернату «Обдарованість» середній показник загальної інтернальності виявився вірогідно вищим, ніж у старшокласників загальноосвітньої школи ($7,14 \pm 0,26$ і $5,79 \pm 0,49$ при $p \leq 0,01$). Тобто загалом старшокласникам школи-інтернату «Обдарованість» властивий інтернальний локус контролю (внутрішній), який свідчить про упевненість у тому, що сили, які впливають на долю людини, знаходяться всередині неї самої; те, що відбувається з людиною, значною мірою є результатом її активності, і, отже, відповідальність за власне життя лежить на самій людині, а не на інших, зовнішніх відносно неї силах.

Далі нами за допомогою опитувальника багатовимірно-функціонального аналізу відповідальності (В.П. Прядеїна) були вивчені особливості відповідальності старшокласників загальноосвітньої школи та

Таблиця 1

Показники локусу контролю старшокласників загальноосвітньої школи та школи-інтернату «Обдарованість» ($M \pm m$)

Шкали	Групи старшокласників		t	P
	Школа-інтернат «Обдарованість»	Загальноосвітня школа		
Ід	4,68±0,23	5,37±0,39	1,52	-
Ін	6,05±0,24	5,89±0,35	0,38	-
Псоб	1,36±0,33	0,32±0,37	2,10	0,05
Іу	10,45±0,48	9,58±0,73	1,00	-
ус	4,68±0,28	4,89±0,35	0,47	-
уп	5,59±0,22	5,58±0,39	0,02	-
Ім	8,05±0,42	8,63±0,79	0,65	-
мк	2,95±0,30	3,21±0,52	0,43	-
мо	4,95±0,14	5,58±0,31	1,85	-
Іс	3,77±0,16	5,21±0,46	2,96	0,01
Із	4,05±0,47	5,05±0,37	1,07	-
За	3,36±0,55	8,21±0,67	5,60	0,001
дт	1,82±0,19	4,16±0,56	3,96	0,001
дс	7,59±0,11	5,63±0,33	5,63	0,001
Іо	7,14±0,26	5,79±0,49	2,43	0,01
ж	11,86±0,69	12,42±0,80	0,53	-
я	12,05±0,56	12,79±0,96	0,07	-

Примітка: **Ід** – Інтернальність у сфері досягнень; **Ін** – інтернальність у сфері невдач; **Псоб** – схильність до самообвинувачення; **Іу** – інтернальність у навчальній діяльності; **ус** – навчально-соціальний аспект інтернальності; **уп** – навчально-процесуальний аспект інтернальності; **Ім** – інтернальність у міжособистісному спілкуванні; **мк** – компетентність у сфері міжособистісних відносин; **мо** – відповідальність у сфері міжособистісних відносин; **Іс** – інтернальність у сфері сімейних відносин; **Із** – інтернальність у сфері здоров'я; **За** – заперечення активності; **дт** – готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів; **дс** – готовність до самостійного планування, здійснення діяльності й відповідальності за неї; **Іо** – «інтернальність загальна»; **ж** – інтернальність суджень про життя загалом; **я** – інтернальність під час опису особистісного досвіду.

школи-інтернату «Обдарованість», результати подані в таблиці 2.

Порівняльний аналіз показав, що старшокласникам школи «Обдарованість» достовірно більш притаманні такі складники відповідальності, як прагнення інструментально-стильові ($23,27 \pm 0,81$ і $20,95 \pm 0,68$ при $p \leq 0,05$), ніж старшокласникам загальноосвітньої школи. А старшокласникам загальноосвітньої школи, у свою чергу, достовірно більш властиві такі складники відповідальності, як когнітивна обізнаність ($21,00 \pm 1,34$ та $16,77 \pm 0,80$ при $p \leq 0,05$), емоційність стенічна ($26,21 \pm 1,11$ і $23,32 \pm 0,93$ при $p \leq 0,05$) і прагнення змістовно-сенсові ($25,79 \pm 0,79$ і $23,09 \pm 0,53$ при $p \leq 0,05$), ніж учням школи «Обдарованість». Щодо інших показників достовірних відмінностей не реєструється. Отже, отримані результати свідчать, що старшокласники школи-інтернату «Обдарованість» спрямовані на витрату великої особистісної енергії, рішучості, бажання зайняти лідируюче становище під час виконання відповідальних справ. А старшокласникам загальноосвітньої школи характерне поверхневе розумінням відповідальності, тобто розгляд якоїсь однієї сторони, яка розкриває якості неспецифічного, загального характеру. Але при цьому їм властиво переживати позитивні емоції під час виконання відповідальних справ, а також притаманні обов'язковість і сумлінність,

які виявляються в процесі виконання справ альтруїстичного характеру, спрямованих більшою мірою на соціальне оточення.

Висновки з проведеного дослідження. Старшокласники школи-інтернату «Обдарованість» більше вірять у власні сили, які дають їм можливість впливати на своє життя, і готові до самостійного планування, здійснення діяльності й відповідальності за неї. Загалом їм властивий інтернальний локус контролю (внутрішній), який свідчить про впевненість у тому, що сили, які впливають на долю людини, знаходяться всередині неї самої; те, що відбувається з людиною, значною мірою є результатом її активності, і, отже, відповідальність за власне життя лежить на самій людині, а не на інших, зовнішніх відносно неї силах. Схильність до самообвинувачення у старшокласників школи-інтернату пов'язана з тим, що причина їхніх невдач – вони самі, а причина їхніх досягнень – хтось інший: «це випадково», «мені допомогли» тощо. Також старшокласникам школи-інтернату «Обдарованість» притаманний такий складник відповідальності, як прагнення інструментально-стильові, які спрямовані на витрату великої особистісної енергії, рішучості, бажання зайняти лідируюче становище під час виконання відповідальних справ.

А старшокласники загальноосвітньої школи вважають себе більш відповідаль-

Таблиця 2

Показники відповідальності старшокласників загальноосвітньої школи та школи-інтернату «Обдарованість» ($M \pm m$)

Шкали	Групи старшокласників		t	P
	Школа-інтернат «Обдарованість»	Загальноосвітня школа		
Динамічна ергічність	22,09±1,22	24,74±0,79	1,82	-
Динамічна аергічність	17,36±0,45	18,42±1,20	0,83	-
Мотивація соціоцентрична	21,27±0,88	23,68±0,87	1,05	-
Мотивація егоцентрична	17,73±0,63	19,53±1,06	1,46	-
Когнітивна свідомість	23,95±0,85	24,89±0,59	0,91	-
Когнітивна обізнаність	16,77±0,80	21,00±1,34	2,71	0,05
Продуктивність предметна	22,91±0,97	23,74±0,87	0,64	-
Продуктивність суб'єктна	21,50±0,71	23,05±0,87	1,38	-
Емоційність стенічна	23,32±0,93	26,21±1,11	2,00	0,05
Емоційність астенічна	21,41±0,64	22,32±0,90	0,82	-
Регуляторна інтернальність	25,68±1,01	25,95±0,76	0,21	-
Регуляторна екстернальність	18,55±0,97	20,74±1,34	1,32	-
Труднощі особистісні	21,36±0,62	20,11±1,14	0,96	-
Труднощі операціональні	18,77±1,01	18,68±1,33	0,05	-
Прагнення інструментально-стильові	23,27±0,81	20,95±0,68	2,19	0,05
Прагнення змістовно-сенсові	23,09±0,53	25,79±0,79	2,84	0,05

ними за події в сімейному житті, а також вони пояснюють свою слабку активність законами всесвіту та не намагаються щось змінювати у своєму житті, їм властива слабка здатність здійснення діяльності й відповідальність за неї, але вони готові долати труднощі в діяльності. Загалом їм притаманний екстернальний локус контролю. Також їм властиві такі складники відповідальності, як когнітивна обізнаність, стенічна емоційність і змістовно-сенсові прагнення. Для них характерне поверхневе розуміння відповідальності, тобто розгляд якоїсь однієї сторони, яка розкриває якості неспецифічного, загального характеру. Але при цьому їм властиво переживати позитивні емоції під час виконання відповідальних справ, а також притаманні обов'язковість і сумлінність, які виявляються під час виконання справ альтруїстичного характеру, спрямованих більшою мірою на соціальне оточення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Психологічні джерела виховної майстерності / І.Д. Бех. – К. : Академвидав, 2009. – 248 с.
2. Борцова М.В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: [монография] / М.В. Борцова. – Славянск-на-Кубани : СГПИ, 2007. – 125 с.
3. Быков С.В. Диагностика локуса контроля личности в асоциальных подростковых группах / С.В. Быков // Психологический журнал. – 2004. – Том 25. – № 3. – С. 34–43.
4. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Академия, 1983. – 240 с.
5. Мухлынина О.В. Воспитание ответственности учащихся подросткового возраста : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О.В. Мухлынина. – Е., 2007. – 155 с.
6. Никишина О.А. Роль самосознания в развитии ответственного отношения к созданию и реализации жизненных планов в старшем подростковом возрасте / О.А. Никишина, Т.Е. Федосеева // Современные проблемы науки и образования : электронный научный журнал. – 2015. – № 3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://perechen.vak2.ed.gov.ru>.
7. Прядеин В.П. Ответственность как системное качество личности / В.П. Прядеин. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2001. – 209 с.
8. Прядеин В.П. Половозрастные особенности ответственности личности / В.П. Прядеин. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 1998. – 291 с.
9. Реан. А.А. Психология изучения личности : [учебное пособие] / А.А. Реан. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288 с.
10. Ушакова Т.Ю. Психологічна структура відповідальності особистості / Т.Ю. Ушакова // Актуальні проблеми практичної психології : збірн. наук. праць Міжнар. наук.-практик. заочн. конф. молодих учених та студентів (18 квітня 2014 року, м. Одеса). – Одеса, 2014. – С. 188–192.